

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС

УДК 347.1

С. В. Матчук*кандидат юридичних наук,
методист групи з організації навчального процесу
факультету № 2 Національної академії внутрішніх справ*

ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА САМОЗАХИСТ У СФЕРІ РЕЧОВИХ ПРАВ

Постановка проблеми. Конституція України заклала принципово нові підвалини для розвитку і зміцнення суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, в якій відповідно до ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. У суспільства немає майбутнього, якщо воно не поважає права і свободи особистості. Їх забезпечення, вказують фахівці, є необхідним атрибутом будь-якої держави [1, с. 3]. Жодна держава світу не може сьогодні обійти питання захисту прав людини і громадянина під час вирішення як внутрішніх, так і глобальних проблем людства. Саме це положення визнано головним напрямком турботи і діяльності сучасного міжнародного співтовариства [2, с. 4].

Конституція України віддала належне концепції особистих немайнових та майнових прав людини, закріпивши права громадян України на життя, честь, гідність, свободу, особисту недоторканість, на власність та непорушність права власності, недоторканість житла. Тим самим положення Конституції засвідчують намагання Української держави відійти від зверхніх поглядів на людину як на гвинтик державного механізму та на права людини, що були притаманні соціальній практиці СРСР, і визнати верховенство загальнолюдських цінностей, якими є права людини. Конституційне закріплення основних прав людини викликало необхідність розробки механізму забезпечення і реалізації цих прав галузевим законодавством України, зокрема і цивільно-правовим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові проблеми цивільно-правового регулювання захисту цивільних прав та інтересів фізичних осіб уже досліджувались і досліджуються

далі у науці цивільного права як України, так і зарубіжних держав. Дискусія щодо цього питання знайшла відображення у роботах таких учених-цивілістів: С.С. Алексєєв, К.А. Анненков, Д.І. Мейєр, П.А. Мулова, К.П. Победоносцев, Г.Ф. Шершеневич, С.Н. Братусь, А.В. Венедиктова, О.С. Йоффе, І.Б. Новицький, О.В. Васильєва, О.В. Дзера, І.О. Дзера, М.К. Галантич, А.Б. Гриняк, В.М. Коссаєв, Н.С. Кузнецова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, Є.О. Харитонов, О.І. Харитонова, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишка та ін.

Метою статті є виокремлення особливостей здійснення права на самозахист у сфері речових прав.

Основні результати дослідження. Об'єктами самозахисту можуть бути речові права. Цивільний кодекс України не містить переліку заходів самозахисту речових прав, що пояснюється широким спектром їх можливих порушень. Право на самозахист є не лише у власника речі, а й у особи, яка має речове право на чуже майно: право володіння, право користування, право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, право забудови земельної ділянки та інші встановлені законом речові права на чуже майно (право господарського відання та право оперативного управління – ст.ст. 136, 137 ГК України тощо). Такі особи мають право на самозахист і від неправомірних дій власника майна (ст. 396 ЦК України).

У цивілістиці жваву дискусію викликали питання права володіння, зокрема, чи виникає право володіння із зобов'язального договору (наприклад, оренди), а також чи має право на захист (у тому числі й самозахист) будь-який володілець або лише титульний. На думку одних вчених, у зв'язку з наявністю відповідних спеціальних правил стаття щодо права володіння не може поширюватись на право володіння, яке входить до змісту зобов'язання [3, с. 32]. Інші вчені вважають, що право володіння впливає з договору, укладеного між володільцем і власником речі, або з так званого обмеженого речового права

[4, с. 58]. Як зауважує Є. Барінова, з моменту виконання власником речі обов'язку за договором щодо надання її у користування в управленій особі виникає обмежене речове право, якому протистоїть обов'язок усіх інших осіб не порушувати це право. Це речове право та обов'язок існують у межах абсолютних правовідносин. Права та обов'язки за договором власника та уповноваженої особи продовжують існувати у межах відносин правовідносин [5, с. 42].

З огляду на те, що згідно зі ст. 398 ЦК України право володіння виникає в особи на підставі договору з власником або особою, якій майно було передано власником, та інших підставах, передбачених законом, С.О. Погрібний робить висновок, що перевізник, зберігач, інші особи, які володіють річчю на підставі договору, особа, яка знайшла річ (протягом терміну розшуку власника), є особами, за якими визнається право володіння, тобто речове право на чуже майно [6 с. 273]. Цей підхід є більш обґрунтованим.

Оскільки відповідно до ч. 1 ст. 397 ЦК України володільцем чужого майна визнана будь-яка особа, яка фактично тримає його у себе (безвідносно до ставлення до неї як до своєї), національне законодавство не відмежовує поняття «володіння» та «тримання» (як це, наприклад, було ще у Стародавньому Римі). Право володіння виникає внаслідок юридичних фактів, передбачених у законі, і на це не впливає те, що особа визнає належність речі іншій особі (наприклад, орендодавцю), адже саме право володіння є речовим правом на чуже майно.

Надання права на захист фактичному володільцю безвідносно до правового титулу більшість учених пояснює необхідністю гарантувати громадський спокій. Але, як зазначав професор Й. Покровський, теорія громадянського миру дещо однобічно відображає поліцейський бік охорони володіння. Захист фактичного володіння, на його думку, ґрунтується на ідеї поваги до особистості. Матеріально наша особистість не обмежена межами тіла – людину оточує певна речова сфера, необхідна для існування, у якій міститься знак її особистості: будинок, у якому особа мешкає, речі, якими вона користується, тощо. В інституті захисту володіння йдеться не про майнове право, а про більш високе та ідеальне – про утвердження поваги до особистості як такої. Якщо фактичне володіння порушує чийсь права, то для захисту може бути залучена держава [7, с. 227–229].

Якщо звернутися до законодавства України, то за нормою ч. 3 ст. 397 ЦК України (була перенесена зі ст. 49 Закону України «Про власність») фактичне володіння майном вважається правомірним, якщо інше не встановлене рішенням суду. Постає питання, чи має особа, щодо не-

правомірності володіння якої відсутнє рішення суду, право на самозахист, зокрема й від власника речі, який вирішив відновити своє право власними силами.

На думку деяких учених, усі види володіння (володіння власника, орендаря, комісіонера, суб'єкта обмеженого речового права, а також незаконне володіння) єдині у тому, що їм надається захист від свавілля, і лише суд постановляє рішення про захист. Чи справді це так?

Норма ч. 3 ст. 397 ЦК України містить лише презумпцію правомірності володіння, яка може бути спростована у суді. Однак вона не надає неправомірному володільцю ніякого права, зокрема й на захист (чи самозахист) і не позбавляє законного володільця права на самозахист. Тому цю норму навряд чи можна розглядати як таку, що надає володільцеві право на захист безвідносно до правового титулу та забороняє титульному володільцю вдаватися до самозахисту. Професор О. Підпригора відзначала, що склалася парадоксальна ситуація: з одного боку, законодавець нібито визнає наявність без титульного володіння, а з іншого – визнає лише володіння, що спирається на правовий титул [8, с. 483].

Отже, незаконний володільець не має права на захист (зокрема й самозахист) від дій титульного володільця, які вчиняються останнім у межах самозахисту. Але навіть незаконний володільець має право припинити незаконні посягання на фактичне володіння, при цьому такі дії будуть мати об'єктом захисту не право (яке в останнього відсутнє), а суспільний інтерес щодо підтримання законності та правопорядку. Але у разі втрати незаконним володільцем свого володіння він за законодавством України не має права на його відновлення.

Речові права можуть порушуватись намаганнями позбавити володіння, пошкодити або знищити об'єкт цих прав (крадіжки, пограбування, розбійні напади, знищення об'єкту речового права), шляхом неправомірного користування об'єктами цих прав чи лише шляхом неправомірного проникнення на чужу власність без наміру її використовувати, а також створенням перешкод щодо користування. Тому самозахист речових прав може бути спрямований на відновлення порушених речових прав та на усунення перешкод щодо користування об'єктами цих прав.

Розмірковуючи про питання правомірності завдання фізичної шкоди під час захисту речового права, А. Ерделевський зробив висновок про неприпустимість заподіяння шкоди здоров'ю у цьому випадку, оскільки у Конституції РФ (п. 2 ст. 17) основними названі невідчужувані та приналежні кожному від народження права і свободи громадян, а право власності, на відміну від права на життя та здоров'я, до таких не нале-

жити, отже, завдання шкоди немайновим благам порушника для самозахисту майнових прав є правомірним унаслідок невідповідності [9, с. 47].

Однак ні ст. 55 Конституції України, ані ст. 36 КК України не містять обмежень щодо об'єктів захисту та характеру суспільно небезпечних посягань. Відповідно до п. 30 постанови КМУ «Про порядок продажу, придбання, реєстрації, обліку і застосування спеціальних засобів самооборони, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії» спецзасоби самооборони, зарядженні речовинами сльозоточивої і дратівної дії, можуть застосовуватись для захисту від злочинних посягань на житло та майно, для захисту приміщення організації від нападу.

На недопустимості заподіяння нападникові смерті та тяжких тілесних ушкоджень під час посягання на майно, якщо відсутня загроза людині, наголошував В. Кириченко [10, с. 62]. Однак слід пам'ятати, що згідно з ч. 5 ст. 36 КК України не є перевищенням меж необхідної оборони застосування будь-яких засобів для захисту від нападу групи осіб, припинення протиправного насильницького вторгнення у приміщення незалежно від тяжкості шкоди, завданої нападнику.

Зазначена норма розрахована на захист від злочинних посягань: крадіжок, пограбувань, навмисного знищення чи пошкодження чужого майна, які заподіюють (можуть заподіяти) велику шкоду, можуть призвести до загибелі людини або інших тяжких пошкоджень; самоуправства; викрадення чи захоплення залізничного поїзда, повітряного, морського, річкового судна; пошкодження релігійних споруд, культових будівель, незаконного тримання, знищення релігійних святинь; забруднення або псування земель, порушення правил охорони надр, вод, незаконної порубки лісу, знищення або пошкодження лісних масивів, незаконного полювання тощо.

На думку професора Г. Свердлика та Е. Струнінга, самозахист права на нерухомість має специфічні межі здійснення. Так, застосування насильства для запобігання або припинення порушення володіння таким майном не може бути визнано правомірним, якщо управнена особа знає, що видворення порушника з об'єкта нерухомості загрожує йому отриманням тяжких тілесних ушкоджень або смертю, зокрема у разі видворення з літака, що перебуває у польоті, корабля, який пливе через океан, приміщення, куди він проник, щоб сховатись від злочинців, які погрожують йому смертю [11, с. 16]. Однак у разі посягання групи осіб, озброєної особи або посягання, пов'язаного з незаконним проникненням у приміщення, особа має право і на такі дії – головне, щоб вони були справді необхідними, достатніми та спрямованими на захист від посягання. Дії ж особи, яка намагається схова-

тись на території чужої власності від небезпеки, є вчиненими у стані крайньої необхідності, а отже, правомірними, тому видворення особи за таких обставин буде протиправним.

Уже зазначалось, що вітчизняне законодавство за певними винятками не покладає на особу обов'язку повідомляти порушника про намір застосувати щодо нього насильство. Тому не можна погодитися з твердженням, що під час самозахисту порушених прав власності на майно особа, яка має намір удатися до самозахисту шляхом завдання фізичної шкоди порушнику, повинна вимагати від останнього припинити протиправні дії, оскільки життя та здоров'я людини мають охоронятись законом більшою мірою, ніж право власності [11, с. 39–40].

Конституція України проголосила, що право приватної власності є непорушним (ст. 41). Така ж норма міститься й у ст. 321 ЦК України, згідно з якою ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Якщо звернутись до переліку кримінально та адміністративно караних дій проти власності, то бачимо, що караними є дії щодо незаконного позбавлення, пошкодження чи знищення майна. Але ні у Кримінальному кодексі, ані у Кодексі про адміністративні правопорушення не передбачена відповідальність за незаконне проникнення на об'єкт володіння особи, який не є житловим, тобто такі порушення не визнані суспільно небезпечними.

Безперечно, у разі проникнення на об'єкт власності чи володіння (земельну ділянку, автомобіль) особа має право на самозахист, однак при цьому вона зобов'язана співвідносити свої дії з намірами нападника, якими може бути, зокрема, намір учинити пограбування, дрібну крадіжку, хуліганство, порушення таємниці приватного життя, вбивство тощо.

Так, навряд чи буде визнано правомірним заподіяння смерті чи тяжких тілесних ушкоджень особі, яка намагалася проникнути на земельну ділянку, де росте мак чи картопля, обгороджену колючим дротом, через який пропущено електричний струм, що й стало причиною ушкоджень. Проте загибель від аналогічного охоронного засобу особи, яка перелізла через паркан, щоб учинити розбійний напад, не буде розглядатись як така, що не відповідала посяганням. Отже, у разі використання пристроїв автоматичного ураження, які можуть спричинити смерть чи тяжкі тілесні ушкодження, існує ризик перевищення меж дозволеного самозахисту.

Загроза знищення чи пошкодження об'єкта речових прав може надходити не лише від особи, а й від стихії, тварини тощо. У цьому випадку в особи виникає право на заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності.

Висновки. Таким чином, самозахист речових прав може бути спрямований на запобігання, припинення посягань на ці права, відновлення цих прав у разі їх порушення та на усунення перешкод у користуванні об'єктами цих прав. Право на самозахист є у власника речі та в особи, яка має речове право на чуже майно. Незаконний володілець не має права на самозахист свого володіння від дій законного володільця, що вчиняються у межах правомірності, але він має право на припинення протиправних посягань. Доцільно закріпити у ЦК України загальну заборону щодо порушення фактичного володіння та надати будь-якому володільцю право на захист, доки у суді не буде визнано право іншої особи на об'єкт володіння.

Література

1. Анисимов А.Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита / А.Л. Анисимов. – М. : Юрист, 1994. – 226 с.
2. Красицька Л.В. Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян : [монографія] / Л.В. Красицька. – Донецьк : ДІВС МВС України, 2002. – 164 с.
3. Малейн Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н.С. Малейн. – М. : Юрид. лит-ра, 1981. – 248 с.
4. Шапп Я. Основы гражданского права Германии : [учеб.] / Я. Шапп ; пер. с нем. и предисл. К. Арсланова. – М. : Мысль, 1996. – 432 с.
5. Барінова Е. Вещные права – самостоятельная категория? / Е. Барінова // Хозяйство и право. – 2002. – № 7. – С. 36–39.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. ; за ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – 5-е вид., перероб. і доп. – К., 2013. – 832 с.
7. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М. : Юрид. лит-ра, 2001. – 620 с.
8. Цивільне право України : [підруч.] : у 2 кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – Кн. 1. – К., 2002. – 988 с.
9. Эрделевский А.М. Самозащита гражданских прав / А.М. Эрделевский // Юридический мир. – 1998. – № 8. – С. 46–51.
10. Кириченко В.Ф. Основные вопросы учения о необходимой обороне в советском уголовном праве / В.Ф. Кириченко. – М. : Госюриздат, 1948. – 300 с.
11. Свердлык Г.А. Способы самозщиты гражданских прав и их классификация / Г.А. Свердлык, Э.Л. Стаунинг // Хозяйство и право. – 1999. – № 2. – С. 16.

Анотація

Матчук С. В. Здійснення права на самозахист у сфері речових прав. – Стаття.

У статті на підставі аналізу чинного законодавства, доктрини цивільного права висвітлено загальні положення щодо здійснення права на самозахист у сфері речових прав. Виокремлено особливості здійснення права на самозахист у сфері речових прав, які обумовлені цивільно-правовою природою їх регулювання. Зроблено висновки про можливість та необхідність удосконалення способів захисту цивільних прав та інтересів, зокрема речових прав.

Ключові слова: речове право, самозахист, власник, титульний володілець, титульне володіння.

Аннотация

Матчук С. В. Осуществление права на самозащиту в сфере вещных прав. – Статья.

В статье на основании анализа действующего законодательства, доктрины гражданского права рассмотрены общие положения о реализации права на самозащиту в сфере вещных прав. Выделены особенности реализации права на самозащиту в сфере вещных прав, обусловленные гражданско-правовой природой их регулирования. Сделаны выводы о возможности и необходимости усовершенствования способов защиты гражданских прав и интересов, в том числе вещных прав.

Ключевые слова: вещное право, самозащита, собственник, титульный собственник, титульное владение.

Summary

Matchuk S. V. Implementation of the right to self-defense in real rights. – Article.

The article general provisions on the right to self-defense in real rights based on an analysis of current legislation, civil law doctrine are highlighted. It is noted that the Constitution of Ukraine paid tribute to the concept of moral rights and property rights, securing the rights of citizens of Ukraine to life, dignity, liberty, security of person, inviolability of property and property rights, inviolability of the home. Emphasized that constitutional recognition of fundamental human rights made it necessary to develop a mechanism to ensure these rights and sectoral legislation of Ukraine, including civil law.

Key words: property law, self-defense, owner, holder of title, title of ownership.